

EESTI MÕTTELUKU 70

Andres Dido

Ajaloo kasust

Sotsialist kapitalismi koolis

Koostaja: Hando Runnel

”Eesti mõtteloo” sarja peatoimetaja: Hando Runnel
Sarja kujundus: Kaljo Põllu

”Eesti mõtteloo” raamatute väljaandmist
toetab Eesti Mõtteloo Sihtkapital

Selle raamatu väljaandmist on toetanud
Haridus- ja Teadusministeerium ning
Kultuuriministeerium

Toimetanud Katre Ligi

© Ilmamaa 2006
Vanemuise 19, 51014 Tartu
www.ilmamaa.ee
ISBN-10 9985-77-194-X
ISBN-13 978-9985-77-194-5
ISSN 1024-1604 nr. 70
OÜ Greif trükikoda
Kastani 38, 50410 Tartu

Sisukord

Andres Dido matus (<i>Karl August Hindrey</i>) (1921).....	7
--	---

ÕIGLUST OTSIMA

Sõjalaul (1919)	15
Ajaloo kasust (1882).....	17
Kuulutus (1882).....	28
Pariisi maailmanäitus 1889 (1889)	29
Noorepoisi kirjad Pariisist (1889)	37
Dr. Veske mälestusest (1890)	58
Noorepoisi kiri Pariisist (1891)	60
Seltsliikude teaduste kandidaat (1891).....	67
Prantsuse rahvasaadikute valimine ja poliitika parteid (1893).....	68
Pühad Prantsusmaal (1901)	98
Neiu Aino Tamm (1902).....	102
Pariisi rahvaoper (1903).....	104
Nõidumine (1903)	109
Suvereis Atlandi mere ääres (1903).....	115
Pariisi eesti sõpruskond (1904).....	126
Vabaduse-pidu (1905)	131

PRANTSUSMAA JA PROGRESS

Minu tööplaan (1901).....	153
Prantsusmaa suhkru-küsimus (1902).....	161
Victor Hugo (1902).....	172
Prantsuse poliitika parteid (1902).....	188
Émile Zola surm (1902).....	220
Prantsusmaa ja progress (1902).....	237

Sisukord

Prantsusmaa söekaevajate streik (1902)	243
Anarhistid (1902)	252
Margueritte'i mässajate protsess (1902)	257
Humbertid ja poliitika (1903)	268
Edgar Quinet' saja-aastane pidu (1903)	275
Margueritte'i mässajate protsess (1903)	282
Prantsuse munga-ordud (1903)	291
Edward VII Pariisis (1903)	309
Vanaduse ja töövõimetuse pajuk (1903)	319
Rahutus Pariisis (1903)	324
Dreyfusi protsess (1903)	333
Vabamõttelaste kongress Roomas (1904)	342
Neljas paragrahv (1905)	350
Prantsuse natsionalism ja eesti rahvuslus (1905)	355
Pilk Euroopa poliitikataevasse (1905)	384
Res publica – vabariik (1905)	396

MÄSSUKIRJAD

Kiigu peal (1905)	399
Meie eesmärk (1906)	416
Sotsialistlik programm (1906)	421
Valitsus ja duuma laialiajamine (1906)	427
Maaküsimus (1906)	433
Tööliste küsimus ja vabaduse võitlus (1906, 1907)	451
Lõhe (1907)	464
Andres Dido tervitus (1921)	468
Dido kiri "Humanitéle" (1921)	469
<i>Ilmumisandmed ja märkused</i>	473
<i>Saateks (Hando Runnel)</i>	487
<i>Nimeloend</i>	493

ANDRES DIDO MATUS

Oli ilus päikesehele ilm, see 1. september [1921], kui saatkon-nast haigemaja juurde sõitsime, kust Andres Dido surnuaiale pidi viidama. Sõitsime õige tükk aega läbi sellest voolavast elust, mille keskel Andres Dido end oma eluaeg kodus oli tund-nud, vaikse lülina selles lõpmata inimestekees, mis siin keerleb ja hoovab, ja mille keskele ta aeg-ajalt oma vaiksest kambrist Montmartre'ilt alla astus.

Gare du Nord'i [põhjavaksali] taga peatusime pikkade müüri-de ees, kus õues mustad vankrid ja mustad riided valitsesid, ja kus me ühes tühjas ja kõledas ruumis puusärgi leidsime. Puu-särk tõsteti, kui sõbrad kadunu surnukollase pale peale viimase jumalagajätmise pilgu olid heitnud, surnuvankrile, ja siis sam-musime kirstu järel pikka teed kuni Pantini surnuaiani, Pariisi kindlustuspiirkonnast välja. Vähe oli meid, saatjaid, sest neid eestlasi ei ole Pariisis palju, kes eesti elu elavad ja neid tunne-vad, kes eestlastena meie elus midagi tähendavad. Sammusime ühes tema prantslastest sõpradega puusärgi taga, mida nii kau-nis eesti lint saatkonna poolt toodud pärja küljes ehtis. Ja oli teekond, kus võis mõtelda lootuste, ootuste, kannatuste ja igat-suste peale, ja selle peale, kes palju on igatsenud, kaua oodanud, igavesti unistanud, ja kelle unistused ometi täide läksid, välja arvatud see viimane ja suur: kord oma silmaga iseseisvat isa-maad näha.

Andres Dido oli üks esimestest, kui mitte esimene, kes mõis-tet "Eesti iseseisvus" sõnades avaldas. Praegusel ajal, kus nii mitmed selle peale pretendeerivad, et iseseisvust esimestena nõudnud olevat, praegusel ajal ei oleks üleliigne öelda, et seda mõtet küll iga arenenud eestlane juba ammust ajast on mõlguta-nud. Teda on käsitatud dr. Hermanni ajal tema poolt Soomes, ta

on liikunud iga isamaad armastava eestlase hinges, ta on Maht-
ra ja Pühajärve sõjas ebamääraste ning teist ütlevate sõnade
taga peidus olnud, idee on 1905. aastal sotsialistlike hüüete taga
varjul seisnud, on Moskvas salajase autonomistide klubi koos-
olekul vaikides pead tõstnud, Peterburis rahvuslikus rongkäi-
gus varjatud kihutajaks olnud ja Rakveres sõjaväeliste koon-
dusbüroode koosolekul nende ridade kirjutajagi poolt koosoleku
meeleolu kokkuvõttes tähele pandud ja koosoleku jaoks tarvili-
kult formuleeritud. Sõna “iseseisev Eesti” on keskajast elama
hakanud, kui eesti rahvas ka oma elu teadlikult elama tahtis
hakata. Mida teadlikumalt, seda sagedamini ja selgemini.

Agas Andres Dido oli esimene, kes selle sõna ütles, kes tema
kui nõudmise üles seadis, aegadel, kus selle peale ainult varg-
selt ja salaja võis mõelda, omaette unistada, sest mõtte avalda-
mine oli nii hädaohtlik, eesmärk nii äraarvamata kaugel, et sel
ütlemisel muud tagajärge ei võinud olla kui end karistuse alla
saata ja – aadet teistele, kaasaegsetele ja tulevastele põlvedele
edasi anda.

Ning – eks ole see nii, et see sõna, mida Dido neljakümne aas-
ta eest, aja eest, mille sees juba kaks mõtlevat põlve eestlasi on
sündinud, et see sõna edasi on kõlanud, kord vaiksemalt, kord
kõvemalt, kuid nägemata niitidena ikka mehest meheni on läi-
nud, kuni ta lõpuks, soodsal silmapilgul ühiseks lipukirjaks,
ühiseks hõiskeks, ühiseks tahtmiseks koondus, ja läbi murdis
väeramata heitluses ja tõkkeid kannatamata jõuga! Ja kadunu
silmad, mis surmaeelses tuhmuses auku olid vajunud, löid sära-
ma, särama, särama, kui talle meelde tuletati, et tema unistu-
sed, mille üle omal ajal kui eluvõõraste üle naerutati – ka mõtte-
vennadki võivad naerutada, kui ideaal kaugel – nüüd ometi täi-
de on läinud.

Dido nõudis C. R. Jakobsoni ajal, kes olupoliitikat pidi ajama
ja rohkem kättesaadavate reaalsuste mees oli, Eesti iseseisvust.
Tagajärg oli ka reaalne, Dido pandi vangi, peeti kaua kinni ja
saadeti Eesti piiridest välja Venemaale. Ta valis enesele eluko-
haks Kaasani, nälgis seal, kuni viimaks korda läks välismaale
põgeneda ja Pariisi asuda. Siit ei ole ta surmani enam lahkunud,

ainult ikka valmis olles kodumaale sõitma, kodumaale, mida ta silm sest kaugest ajast saadik enam näha ei saanud.

Ma nägin teda siin esimest korda pea juba kakskümmend aastat tagasi. Ta elas üleval Rue Hermelil, kuhu tol ajal suured valged omnibussi hobused inimesi Montmartre'ile viisid. Mäe all rakendati kolmas hobune ette, ja siis läks sõit üles, mööda poodidest, kus kapsast ja juurikaid müüdi ja puuvilja, ja kus käru-ruudega mehed samu asju müüsid, ja kust küll Anatole France oma surematu Crainquebille'i kuju leidis.

Sealt leidsin Andres Dido üles, väikses toas, mille keskel tillukene raudahi oli ja mille seintel raamatute virnad. Ja leidsin Grenzsteini eest, kes veel värsket sappi kodumaa vastu täis oli, sappi, mis Didole kui vaiksele Montmartre'i *gentil homme*'ile ja äärmiselt viisakale inimesele närvide peale näis käivat. Ta vaatles abitult läbi kahekordsete prillide kahte teravaid üteltarvitavat suguvenda. Ja ta oli vana Montmartre'i *gentil homme*, kes sulle vastuvisiiti tegemata ei jätnud, vaid piinlikult puh-taksaetud põskedega, veidi kulunud, kuid hoolega harjatud mustas kuues ja silindris alla Quartier Latin'i tuli ning kodumaast kõneles, ja plaanidest ja unistustest, ideaalidest ja headest ettevõtetest inimsoo kasuks. Oli sotsialist, aga sotsialist Euroopast, mitte Venemaa saadus, mitte selle Venemaa poolt influeeritud, mida ta vihkas.

See Venemaa paistis ka teda vihkavat. Vähemalt oli Dido väga närvlik, sest venelased käisid Vene revolutsionääride asjus Prantsuse valitsusele peale ja venelasi saadeti siit palju välja. Olgugi et Dido end mitte kunagi venelaseks ei pidanud, ikka selle nimetuse vastu protesteeris – tal ei olnudki Vene pabe-reid, sest vahi alt põgenejatel ju neid ei ole – siiski katsuti teda siit välja saata ja tembeldati anarhistiks. Kuid tookord astusid prantslased tema eest välja. Prantsuse sotsialistid, kui väga ei eksi, siis Albert Thomas'ga eesotsas.

Teda jäeti puutumata, aga ta oli sel ajal väga närvlik ja silmit-ses oma lühikese nägemisega kaua sisseastujat, enne kui rahu-tus kadus ja jutuaajamine kergendusest tunnistust andva ohke-ga võis alata.

Konspiratiivne iseloom ta ei olnud. Ta oli rohkem teadlase laadi, keda inimesed edenemisküsimused huvitasid. Oskas palju keeli ja õppis neid, mida veel ei osanud. Ning õpetas neid teistele kuni viimase ajani, sellega väikest sissetulekut saades. Kuid sellest väiksest sissetulekust võis tema unistada, et sellega aitab vennapoega, kes Eestimaal on, siia tuua ja üles kasvatada. Kui see unistus osaltki ja sel viisil täide läheks, et Eesti vabariik tema vennapojale neid teadmisi annaks, mida Dido nii raskelt ja kulukalt, alalise viletsusega võideldes, enesele suutis omandada! Ning neid raskusi nimelt tahtis ta vennapojast eemal hoida.

Enne, kui veel rahvaülikoolil, mille sekretäriks Dido oli, jõudu oli, siis sai ta sealt väikest palka. Pärast, kui selle õppeasutuse jõuallikad kuivasid, teenis ta teda veel kaks aastat palgata edasi, kuni seda olukord enam ei lubanud ja puudus liig suureks läks.

Me hakkame linna piirile liginema. Ja mida lähemale Pariisi ümbritsevale kindlusvallile, seda rohkem musti mundreid, seda rohkem puusärkisid. See on üks neist paljudest soontest, mille kaudu Pariis oma kustunud elusid iga päev välja saadab. Ikka rohkem ja rohkem kurbi rongisid. Ja nende keskele asetab end Andres Dido, kelle sini-must-valgel pärjalindil seisab: "Vaba Eesti mees."

Vaba Eesti mees ta oli. Ei olnud temale see Vene riik, kes meid viimasel ajal ikka enesele nõudis ja veel mõnegi aasta eest enesele pidas, midagi muud kui vägivaldne ajutine nähtus. Ja ei olnud elavamalt võitlejat kui tema, siis kui tarvis oli seda prantslastele selgeks teha. "Pahempoolsete liitlaste ühingus" Eestit esindades ja tol korral esimeseks Eesti saatkonna sekretäriks olles on ta võimaluse saanud Prantsuse välisministrile kolmveerandtunnises kõnes seletada, et Eesti ja Vene iialgi enam ühte ei saa sulada, et ilmaaegsed on kõik Prantsuse katsed Venet endiste piiridega näha, sest et vihatud iket, mis kord langenud, mitte keegi enam enese kaela ei võta, ja et võitlus alalõpmatu saab olema, kui uuesti ikkeid peale tahetakse suruda. Ta on seal rääkinud Eesti eest eraldi ja piiririikide eest üleüldse, ning vabaduse idee eest iseäranis, ja on rääkinud kolmveerand tundi vastu-

võtmisel, milleks hoopis vähem aega oli määratud, kuid kaasa kistud sellest õigusetundest, mis talle Prantsuse poliitikas paisis puuduvat. Ja ei ole ülearune tähendada, et tol ajal, kus meist nii armetult vähe teati, niisugused julged sõnad määratu palju kaasa aitasid arusaamisele, mida meie tahame, ja et meie erinevine Venemaast mitte ainult tuju ei ole, mis mööda võib minna, vaid eluline tarvidus, kõikidel Venemaa rõhutatud rahvastel ühine.

Ja “Humanité’le”, sotsialistide lehele, kes tema ihuleht oli ja mida ta aastakümneid luges, ütles ta üles, kirjas, mida loodetavasti “Päevaleht” saab avaldada, kirjas, milles ta oma pettumusi ja kibedust avaldab selle üle, et see leht õigest sotsialismist, edule viivast sotsialismist lahkunud on ja enamlaste poole hoiab, kes Eestit katsuvad vägistada.

Ta sõdib igal pool, sõnaga ja sulega Eesti eest, kaugel küll kodumaast, aga on kohal, kui tema häält tarvis on. Ja meie ei tea hinnata, kui palju see ka tema teene on, et aegamööda meie nõudmist kuulda võeti, kuulda võeti kuni – iseseisvuse vormiliku kuulutamiseni.

Kui temale saatkonnast teada anti, et meie saadik täisvolilise ministrina oma volitused presidendile ära on andnud, siis on ta lausa nutnud.

Sel ajal ei olnud ta enam saatkonna sekretäriks – see töö ei olnud tema ala ja käis tema vanaduse juures ka täiesti üle tema jõu – sel ajal andis ta juba jälle Montmartre’il oma tundisid. Aga saatkonda ta ei unustanud. Saatkond ei olnud temale mitte mõneks ametiasutuseks, vaid vaba Eesti pühaks sümboliks, millele selle lugupidamisega, selle sügava aukartusega tuli läheneda, mida ühe vabaduse kätte võitnud riigi esinduse vastu kodanik, vanaaegne *civis* peab südames kandma. Tema ilmumine saatkonda on olnud nagu uskliku inimese laualkäimine. Piinlikult puhtalt, soigneuritult* silindris, tuli vana härra Montmartre’ilt alla, tegi omas pühaduses, oma riigi saatkonnas väärtusliku

* *soigner* – hoolitsema (pr.)

tagasihoidlikkusega oma visiidi, natuke nagu *ancien régime*, täis viisakust, täis usklikkust oma kultuse vastu, mille teenriks ta eluaeg on olnud, ja mis nüüd omast müsteeriumist käegakatsutavaks ja nii imekauniks tööks on saanud.

Sellesama väikse vanahärra mustaga kaetud puusärgi taga jõuame sihile, Pantini surnuaiale, surnute valge linna juurde, kus nii kitsalt surnu surnute keskel puhkab, kus kõik uulitsatesse ja põikuulitsatesse on jaotatud. On nii nagu elus: tema, s.o. tema paberid võtab politsei vastu, ta kirjutatakse sisse. Siis lahevad inimesed tema kirstu Prantsusmaa liiva sisse.

Meie saadik peab kõne. Peab südamest tuleva ja südamesse mineva kõne sest kehvast ja lõpmata ootamisest ja igatsusest, mis Andres Dido kehastuses nüüd mullas on lõpuni jõudnud. Ta pöördub eestlaste poole ja maalib pildi elust täis vaeva ja viletsust, aga elust, mille optimism ei kustunud. Ja pöördub prantslaste poole, tänades sõpruse eest, mida nad meie suguvenna vastu tema elu pikkuse ajal üles näidanud. Kuid kui ta Andres Didole järele hauda hüüab: “Ma tänan sind isamaa nimel, kes mind on volitanud teda esindama, sinu suure ja palava armastuse eest tema vastu,” siis on raske pisaraid tagasi hoida. Raske, sest see armastus ei ole küllalt vastuarmastust leidnud, ja üks tema parematest poegadest läks võõrsil mulda, ilma et tema jalg vaba Eesti pinnale oleks astuda võinud.

Ning see oleks ju meie teha olnud. Meie teha oleks olnud ka, et tema teeneid väliseltki oleks hinnatud. Ta on kaks korda vabaduse risti jaoks ette pandud, aga tagajärjeta.

Eesti oleks esimesele, kes teda tema kütketes olemise ajal “Vaba Eesti” nimega kutsuda ja igatseda julges, tänukäe võinud sirutada. Aga ei teinud seda. Omast suurest soojusest haigeks jäänud süda on nüüd seisma jäänud. Pandi Pariisi sõmera liiva sisse.

[Kujur] Koort tahab temale hauakivi panna. Kivil saavad sõnad seisma: “Siin puhkab Andres Dido, vaba Eesti mees.”

Karl August Hindrey

ÕIGLUST O'TSIMA

SÕJALAU

1. Nüüd üles, Eesti mehed, kõik,
Sest sakslased meid piiravad.
Kes Eesti pinnal elavad,
Need andku vahvast vemmalt nüüd!
Sest igal Eesti alamal,
Kuis teada igal kaugel maal,
Ei ole hirksam olnud veel,
Kui Saksa raske piitsa all.
Priius, au ja Eestimaa
Kui kutsuvad meid sõdima,
Siis astkem ette rõõmuga:
Hurraa, hurraa, hurraa!

2. Ehk Jakobson meil surnud küll,
Siis Doktor Weske elab veel.
Ei pease keegi meie käest,
Sest Kalev ärkand surma väest.
Kõik Eesti riigi vaenlased
On haganate sarnased,
Kui põllul tuli põletab
Ja meie kõu neid uinutab.
Priius jne.

3. Käib Weske eel ja näitab teed.
Siis julgest järel', Eesti väed!
Kõik maksma nende vere süüd,
Sest Eestimaa on meie hüüd.
Nüüd orja unest ärkame,
Ja ühes sõtta tõttame,
Sest priius läigib meie eel
Ja Eesti Vabariigi peal.
Priius jne.

AJALOO KASUST*

Austatud kuuljad! Niikaua kui instinkt ehk loodud-sund inimest juhatas, oli tema kui imev laps, kes ühtegi hoolt ega muret ei tunne, sest loodus muretses tema eest kui hoolik ema ja mõistlik juhataja. – Temal ei olnud muud tarvis, kui aga kätt välja sirutada, puu otsast võtta ja suhu pista. Aga aegamööda kasvasid ühes tema sooga ka loomade hulgad suuremaks, kellega ta ülalpidamise pärast võitlema pidi. Kiskja-elajate ja teiste inimeste päaletükkimine sundis teda sõjariistu tarvitama ja kliima või ilma muutmise vastu pidi ta omale varju, s.o. majasid, riideid ja muid tarvitusi muretsema.

Inimene sunniti järelemõtlemisele, tema vaim ja mõtted hakkasid liikuma, tema aru ja mõistus kasvama, ja selle läbi on ta lapsepõlvest aegamööda oma praegusele kõrgusele sammunud.

See õpetus või teadus, mis meid kõiki sündmusi ja juhtumisi tundma õpetab, mis selle aja sees kogu inimsoole on juhtunud ja kuidas tema käsi seniajani on käinud – on *historia* ehk ajalugu. Ajalugu on sellepärast kõige õpetlikum ja tähelepanemise vääri-line teadus, nii kogu inimsoo kui ka üksikute riikide ja rahvaste edenemisest ja kasvamisest, nende vaimu- ja väljaspidisest tööst ja tegevusest, nende elust ja olust.

Et aga ju enne kirjutusekunsti hakatust rahvad ja riigid on asunud ja kadunud, inimesed sõdasid pidanud ja mitmesuguseid muudatusi ette võtnud, s.o. enne kui nad oma tegusid üles tähendada võisid, siis ei seisa vana ajalugu mitte kõikepidi tõsi-se ja kindla põhja pääl. Osalt leiame seda vana aja luuletustes ja rahvalauludes, osalt muistseis juttudes, ja osalt õpetavad meid vana aja asjad ja mälestused, nagu piirimärgid, kalmud,

* Kõne Eesti Kirjameeste Seltsis

mälestuse sambad, ehitused ja nende kantsid või varemed, rahad, tööriistad, sõjariistad ja kõiksugused ülestähendused vana ajalugu tundma. Ehk küll muistsetest juttudest ja lauludest kokku korjatud vana ajaloo tükid enam luuletuse kui ajaloo uurimise tarvis pruugitavad on, siiski on nad veel tähtsamad ajalooallikad. Üksnes haritud rahvastel on oma üleskirjutatud ajalugu, kuna harimata rahvad, kes kirjutusekunsti ei tundnud, ka oma mälestusi üles kirjutada ei võinud. “Ajaloo isaks” ei nimetata mitte Mooset, kes 1500 a. e.Kr. elas ja kelle kirjades küll kõige vanemad (kirjalikud) *historia* või ajaloo sõnumid leida on, vaid kreeklast Herodotost, kes 484–408 a. e.Kr. elas, ja kes ajalookirjutuse viisi tõe ja õige põhja peale seadis. Pärast seda on teised kreeklased, siis roomlased ja teised haritud rahvad ajalookirjutamist kõikepidi parandanud, täiendanud ja edendanud, nii et nüüd enam ajaraamatutest puudust ei ole. Ehk küll tulekahjude ja muude äparduste läbi väga palju vana ajaloo materjali kogusid on kaotsi läinud, siiski on neid veel küllalt, et inimesel neid eluks ajaks uurida ja lugeda saab.

Ajalugu jaotatakse kahte peajakku, need on: üleüldine lugu (*universalhistoria*) ja kohalik või iseäralik lugu (*specialhistoria*). Üleüldine lugu räägib terve inimsoo ehk kõikide rahvaste sees ja välispidisest elust ja olust, kõigist sõdadest ja muudatustest, mis maailmas ülepea tähelepanemise-väärset sündinud on. Kohalik või iseäralik lugu räägib sedasama aga üksikutest rahvastest ja riikidest.

Sisu järgi jaotatakse ajalugu järgmistesse suurematesse jagudesse:

1. Poliitika lugu
2. Filosoofia ehk vaimu edenemise
3. Kiriku ehk usutunnistuste
4. Literatuuri ehk kirjanduse ja
5. Kultuuri ehk välispidise hariduse lugu.

Peale selle jaotatakse ajalugu veel väiksematesse jagudesse, sest igal asjal, nii põlluharimisel kui igal õpetusel, teadusel, kunstil jne. on oma iseäralik lugu.

Aja järgi jaotatakse ajalugu nelja suuremasse jakku, ja see sünnib ikka tähtsamate ja suuremate sündmuste järgi.

I. Vana aeg kestab maailma algusest kuni suure ja vägeva Rooma riigi otsasaamiseni (476 p.Kr.), mis suure rahvasterändamise (375) ja ristiusu laialilagunemise [s.o. levimise] läbi sündis.

II. Keskaeg (476–1517), kus paavstide ja preestrite ülem valitsus inimsugu kurnas ja osalt eksiteel talutas, ja kus orjapõlvele alus pandi, lõpeb Lutheruse usu muutmise läbi 1517. Enne aga olid Ameerikamaa ülesleidmine ja teaduste ja kunstide koostamine keskaja kitsast silmaringi laiendanud.

III. Uus aeg (1517–1789), kus kuningate ja vürstide isevalitsus ja võimus kõige suuremale kõrgusele tõusis ja orjapõlv õit- ses, leiab oma otsa priiuse ja inimlikkude seaduste nõudmistele läbi 1789. a.

IV. Uuem aeg Prantsuse suurest mässamisest kuni seniajani on priiuse kasvamise aeg, kus rahvad oma eestkostjate ja paremate seaduste läbi on edenenud, ja kus vaimuvalgus selgesti paistma on hakanud.

Ajalooost selgemaks arusaamiseks on teiste abiteaduste kõrval kõige rohkem geograafiat ehk maakera õpetust tarvis.

Astume nüüd oma kõne sisule ligemale ja küsime esiteks: mis sünnib meid ajalugu tundma õppima? – Meie näeme, kui hea meelega juba lapsed vanapõlve jutte kuulavad, ja näeme neid sagedasti nuttes paluvat selles nende soovi täita. Ka üks kuulus laulik ütles ikka, kui ta muusika ilu ja mõju ära seletada tahtis: “See kosutab minu vaimu kui mineviku mälestused.” – See üldine sündmus minevikku tundma õppida on inimese osavõtliku loomuse sisse loodud; see on see seltslik [s.o. ühiskondlik] sündmus, mis meid inimlikku seltsi üles otsima ajab ja meile üksiku elu igavaks teeb. Meie oma, see on inimesoo vaimu elu ja

soovimisi, tema tahtmisi ja püüdmisi tundma õppida ja selles ka iseennast ära tunda – mis peaks küll inimese suurem soov olema kui mitte see! Aga kus seisab meil inimsugu selgemini ja tõelikumalt silma ees kui mitte ajaloos? Küll õpetavad meid ka mitmesugused jutud inimest, tema loomust, südant ja olu tundma, aga see on ikka üksikute inimeste tegevus ja elu. Juttudes ülen-davad kirjanikud inimest taevani või alandavad põrguni, tõsta-vad teda ingliski või muudavad teda saadanaks; aga päris inime-ne jääb seal vahel enamasti tundmata. – Ajaloos näeme meie, kuidas kõrvalised ja erapüüdmised üleüldiste püüdmiste vastu võitlevad, aga siiski neid edendavad.

Ilma ajaloota läheks iga põlv oma teed ja kõnniks sedasama sagedasti käidud rada ikka jälle uuesti. Ajalugu aga seab iga põlve kui ketiliikme üksteise külge; ta on tuluke tervele inim-soole ja kõigile rahvastele nende pimeduses.

Kõikide aastasadade teadmised ja mälestused kõigi oma va-randustega on ajaloo omandus. Iga aja ja rahva õpetused, mõt-tes, teadmised ja leidused, ja mis targad muistepõlvel mõtlesid ja õpetasid, hoiab tema järeltulijatele alles. Nüüd võivad nemad sealt peale hakata, kus nende esivanemad seisma jäid, ja võivad selle läbi ilmülesarvamata täiusele ja kõrgusele sammuda. Jul-gesti võib ütelda: ajalugu on kõigi teaduste¹ ema!

Kes ajalugu ei tunne, on võõras siin maa peal, võõras oma soo-le ja võõras iseenele; ükski kõrgem püüdmine, mille eest inim-sugu juba algusest saadik võitleb, ei lähe temale korda, ja tema ei või – kui suured ka tema vaimuannid on – ühestki üleüldisest tööst teisiti osa võtta kui masina-ratas, kes ei tea, mis kasu tema liikumine toob – ehk ta on kui tööriist töötajaja käes.

Miski ei ole alandavam, kui selle tundmus, kes ajalugu ei tun-ne – miski rõhuvam, kui tema olek, kui ta avalikkude ja erata-lituste üle otsust peab andma. Ühtegi teaduslikku raamatut, ühtegi *zeitung*'it ehk ajalehte ei oska ta arusaamise ja kasuga lugeda; igal pool kõnnib ta pimeduses, ja kõikisugused valeotsu-sed kasvatamise, harimise ja seisuste aja ja kohtade üle paelus-tavad tema vaimu tegevust. Juba lihtsaid asju ei mõista ta ära seletada, ja iseäralik juhtumine teeb teda koguni segaseks. Temale

võib kergesti ette pajatada, et usu ja priiuse pärast sõdasid peetakse, kuna aga [tegelikult] puuvilla ja linase riide, kohvi ja suhkru või mõne maatüki ja jõesuu pärast inimesi tuhandete kaupa ohverdatakse ja õnnetumaks tehakse.

Aga kuidas koguni teisiti on selle lugu, kes ajalooga tuttav on! Tema silmade ees on lai ja lahtine silmaring; kui kõrge mäe otsast näeb ta kõiki inimeste talitusi, tegevusi ja püüdmisi üksteise kõrval ehk üksteise järel sündivat, korda ehk raisku minevat. Ükski ettejuhtumine ei ole talle võõras, sest miski ei ole talle uus. Minevik on oleviku võti ja tuleviku peegel. Kõiksugused tähtsad juhtumised ja sündmused, nagu sõjad, mässamised, usu ja seaduste muutmised ja kõik nende eluletõusmised on ajaloos üles kirjutatud.

Ajaloo tundja võib kergesti, neid oleviku toimetustega võrreldes, ette ära ütelda, missuguseid muudatusi ja talitusi tulevikus oodata on. Tema näitab kõigile oma paraja ja tarvilise koha kätte, ei ole vana ega uue, ei koduste ega võõraste asjade vastaline, kus nad aga sündsad on. Keegi ei või parem riigialam ja tõsisem Jumala austaja olla kui tema; sest tema teab, mis kasu või kahju need või teised riigiseadused toovad; tema tunneb ka kõiki valeõpetusi ja ei lase ennast nendest eksiteele võrgutada. Tema ei sega ennast ilmaasjata poliitika- ja usuasjade sisse; tema võib kahjulikke mässamisi vaigistada ja kasulikke nõudmisi toetada; on kannatlik nende vastu, kes üht ja sedasama igavest tõtt mitmel ja mitmel kombel õpetavad. – See suur mitmesuguste õpetuste rikkus puutub vastu tõrkumata ka igapäevasesse talitusse ja teeb selle läbi ajaloo tarkuse, õiguse ja kõigi headuste koolmeistriks.

Õpetus ja inimese-tundmine on tarkuse pea-allikad, ajaloos aga on nad mõlemad ühendatud. Kõrvaline ja avalik elu, nii üksikud inimesed kui ka terved riigid leiavad sealt kõige äratavamad ja ähvardavamad [?] eesmärgid, kõige tululikumad ja selgemad õpetused, mis igasuguses talituses pruugitavad on. Sest mis suure ettevõtmises tululik, on enamasti ka väikeses. Kes üksikute inimeste ehk tervete rahvaste heaks midagi ette võtta tahab, peab inimesi ja rahvaid tundma.

Mitte iga kord ei võida õigus ja headus, aga just see tõstab neid tähtsusele ja aule. Iseenese ärasalgamine on see päris suurus, s.o.: iseenese kasu pead sa üleüldise ja avaliku kasu alla seadma. Seda õpetab meile loodus ja üleüldine eluseadus, aga harva saab selles kohus täidetud, kui elavad eesmärgid üles ei ärata. Niisuguseid eesmärke pakub ajalugu hulgakaua ja teeb arusaamata eluseadusest elava näitemängu.

Kes sinna suurte ja kuulsate meeste maalide kambrisse astub, see on: kes ajalugu loeb, selle vaimu tungib üks iseäralik tundmus inimese vaimukõrguse üle, tema lootus ja jõud saavad kinnitatud, karastatud ja järeletegemisele avatletud. Jah, tõesti just suuremat hulka ehk pea kõiki kuulsaid mehi on ajalugu suurtele tegudele kihutanud ja neile tee kätte näidanud, kuidas nad oma kõrgusele jõuda võisid. Eks iga ajalootundja tea, kuidas kreeka luuletaja Homerose raamatud või tema kangelased kuulsat Makedoonia kuningat Aleksander Suurt tema suurtele tegudele vaimustasid, kuidas kõige kuulsam ja suurem roomlane Julius Caesar, kui ta 22 aastat vana oli, Aleksander Suure mälestussammast nähes hüüdis: “See mees on minu vanuses maailma ära võitnud, ja mina ei ole veel midagi teinud!”, ja kuidas jälle kuulus Napoleon I mõlemaid oma eeskujuks võttis. Nii on igal kuulsal mehel ajaloos eeskujud.

Kui ka häid eesmärkisid palju ei ole, nende äratamine ei vähene seeläbi mitte, vaid nende heategu kannab teiste jõledustega võrreldes seda paremat vilja, ja mida suurem kurjategijate hulk, seda kardetavam nende mäng.

Inimeste kõrgemate tundmuste hulgas on kaks asja, mida ajalugu kosutab ja kasvatab; need on üksteisega sugulased ja kõikide headuste emad: isamaa ja priiuse armastus. Ajaraamat ei ole mitte üksi rikkam isamaa ja priiuse armastuse eeskujudest kui teised raamatud, sest et tema kõige rohkem avalikku elusse puutub ja suurtele tegudele avatleb, vaid üksnes ajalugu äratab isamaa ja priiuse armastuse elusse ja tõstab teda selle läbi oma kõige kõrgemale tähtsusele ja täiusele. Kes ajalugu ei tunne, ei tunne ka oma isamaad, ja ta võib isamaad üksnes looma viisi armastada. Julgust ja jõudu priiuse nõudmiseks annab

enamasti üksnes ajalugu, mis meile ka näitab, et priiuse kättesaamine võimalik, ja kuidas ta võimalik on. Kui sagedasti on Leonidas, kes ennast kolmesaja sõjamehega Termopüülide mäekitsuses Kreekamaa priiuse eest ohverdas, ja Arnold von Winkelried, kes enesele sületäie Saksa rüütlite odasid rinda tõmmates Šveitsi või Helveetsia maad orjapõlvest päästis, kangelase tööle vaimustanud! Kui sagedasti on vabariigi eestkostja Cato surm iga priiusekaitsja julgust karastanud ja tema jõudu üleval hoidnud! Isamaa ja priiuse armastus sünnitab teiste headuste hulgas ka ühendust ja armastust suguvendade vastu, aga ühendus teeb tugevaks ja armastus suguvendade vastu teeb meil elu lõbusaks.

Mitte üksnes headuste koolmeister, vaid ka vali kohtumõistja ja õiglane kättemaksja on ajalugu, ja teeb selle läbi mõndagi inimeste kurjust jälle heaks. Väga sagedasti salatakse õigus ja headus ära ehk maetakse maha, ja väga sagedasti läheb kavalaatel ja julgetel, auahnetel ja kurjategijatel korda oma kaasinimesi eksitada, nende kiitust ja aupaklikkust pärida ja osta, ja nende laitmisi enesest kaugel hoida. Kui ka mõned ajalookirjutajad, kui ka kõik tema kaasinimesed pimestatud, hirmutatud ehk makside läbi võidetud on, siis järeltulev ajalugu ei eksi mitte. Ilma viha ja vaenuta, ilma kartuse ja halastuseta katsub tema kõik tunnistused läbi, mõistab kõikide tegude üle õiget kohut ja jagab siis teenistuse järgi igauhele au ehk häbi. Kui ka mõni asi esiti tunnistuste puuduse pärast selge ei ole, uurib ajalugu ikka terava silmaga, kaalub kõik vagusalt ära ja annab siis oma selge ja jäädava otsuse. Nii kaua kui inimesed elavad, saab Herostratose, Nero, Caligula, Dantoni, Robespierre'i ja teiste niisuguste nimesid needmise ja põlastusega nimetatud, kuna Solon, Sokrates, Titus, Aristides, Fabritius jne. armastuse ja austusega igauhe suus kõlavad ja järeltulijate südames elavad. – Üks vaatamine selle õiglase kättemaksja peale – sest hea kuulutuse himu elab niisamuti kui igavese elu igatsemine inimese südames – on juba mõnegi õnneliku kurjategija rõõmu mörustanud, on tema püüdmisi heale, kui ka [ainult] välispidi heale teole sundinud, ja maha rõhutatud õige mehe julgust ja lootust üles aidanud.

Asjatu oleks nüüd veel ajaloo tähtsuse äraseletamise järel tema tarvidusest väiksemate ja üksikute talituste juures rääkida; üks lühikene meeldetuletus olgu selle tarvis küllalt.

Kõikidele seisustele ja seltskondadele, kes kõrgemalt ja viisakalt haritud tahavad olla, on juba hariduse pärast ajalugu vastu tõrkumata tarvis, aga suurem jagu inimesi pruugib teda ka oma iseäralistes talitustes. – Riigivalitsejatele ja ülematele ametnikkudele on ajalugu peaõpetus, ilma milleta nad omi ametitalitusi sugugi toimetada ei või. Sest iga riigivalitsuse põhjusmõte [s.o. põhimõte] seisab oma rahva mitmesuguste heade ja pahade ettejuhtumiste peal, ja iga üksiku riigi sisemised ja välised talitused, mille juures riigi põhimõtteid pruugitakse, on ka ajaloolikud. Niihästi sõjapealik kui ka alam sõjamees leiab ajaloos kõige selgemaid õpetusi, vaimustavamaid ja ähvardavamaid eesmärke ja juhatajad. Kui suurt kasu pealiku täielik kohusetäitmine ja õige käsundmine riigile toob, seda tunnistab pea iga lahingu võitmine. Kui suurt kahju ühe pealiku võõriti käsk ehk ühe vahisoldati hooletus riigile sünnitada võib, ja niisugustest ei ole ajaloos ka puudu. Kui mitu lahingut ja kindlust on üheainsa inimese hooletuse läbi kaotatud! Kuidas haned Rooma linna päästsid, kui vahisoldatid magasid, on niisama õpetlik kui naljakas. – Usuõpetajale näitab ajalugu tema ameti kõrgust, vaeõpetuste ja omaenese võimuse võõriti pruukimise kahju ja kurblikku kättemaksmist, õpetab teda teri aganatest ja tuuma koores lahutama, täidab teda heade eesmärkide hulgaga ja annab talle vabad ja kannatlikud põhimõtted. Nii leiab iga teadusemees ja kunstnik, olgu ta advokaat, tohter, filosoof ehk mõtetark, luuletaja ja kirjanik, ajaloos kõige paremad eesmärgid ja õpetused.

Ka õpetamata seisustele on ajalugu suureks kasuks. Nii õpib kaupmees temas kaubaajamise tähtsust rahvaste hariduse ja edenemise juures tundma, näeb temas, missugused kaubad riikide kasud ja headused ja missugused nende kahjulikud vead on, ja tõuseb ise nende kõrgete mõtete läbi üle ahne sahkerdaja, nii et ta oma kasu ja püüdmised isamaa kasu alla seab. Niisamasugust õpetust ja haridust saab ka ametimees, vabrikant ja

põllumees oma produktide ärapruukimise ja tarvitamise üle. Lühidalt: igaüks, kes ennast õpetada ja harida tahab lasta, leiab sealt oma jao. Tema pakub kõigile aga üksnes siis suurt kasu, kui temale südame ja mõistusega liginetakse.

Ajalugu on ka lõbus ja armas ajaviitja. Ta viib meid iga rahva laulurikkast lapsepõlvest, tugevast mehe-east ja vaevalistest vanaduse päevadest, kõnnitab meid rahvaste kuldsest õnne ja rõõmu ajast läbi, teeb meid ka nende häda ja valu, viletsuse ja vaevaga, nende langemise ja hukkasaamisega tuttavaks. Meie rõõmustame ja kurvastame ennast tervete rahvastega, meie hõiskame ja ohkame kogu inimsooga, meie laulame iga rahva kätkil ehk hällil ja nutame nende hauakannul. Kes võib veel armsamat ja kasulikumat ajaviidet otsida? Mida rohkem meie ajalugu loeme, seda armsamaks läheb ta meile. Meie otsime ikka suurema himuga ajalugu üles ja õpime sealt enam ja enam iseennast tundma, mis ka juba kreeka filosoofide ehk mõttetarkade uurimiste põhi oli. Meie ei raiska mitte asjata kallist aega tühjade töödega, ei ülearu joomise, ümberhulkumise, kaardimängimisega jne., vaid hoiame oma jõudu ja tervist parematele tegudele, millele ajalugu meid äratav.

Kui suur ehk väike üks rahvas ja tema haridus ka ei oleks, siiski peab ta, kui mitte muud, siis ometi iseenda ajalugu selgesti ja täiesti tundma; nii ka eesti rahvas. Kõigis rahvakoolides peaksid oma ajaloo raamatud lugemise raamatuteks olema.

Ükski rahvas ei ole nii kaua ja nii rasket orjapõlve ja nii palju sõdade kibedat vitsa kannatanud kui eesti rahvas, mida teiste õpetatud meeste hulgas ka Tartu universiteedi (rahva seaduste) professor Löning [Loening] tõendab. Ei tunne üks rahvas oma esivanemaid, nende vaeva ja heategusid mitte, kuidas võib ta neid selle eest tänada ja austada – nagu loom, kes oma isa ja ema ei tunne, nii ei tunne ka tema oma esivanemaid, tema on kui vaenelaps. Õnnis on see rahvas, kellel kaunis minevik on, ta ärkab ja kosub jälle, kui ta ka kord rõhutud oli! Iga itaallane on uhke endise vägeva Rooma riigi peale, ehk see ka kord langes. – Õppigem oma ajalugu, õppigem oma esivanemaid tundma, et meie teiste ees silmi maha lüüa ei pruugiks! Õppigem tundma,

mis õnne ja rõõmu, vaeva ja valu, häda ja viletsust meie isaisad on maitsnud! Õppigem tundma, kui vahvalt nad oma viimased veretilgad oma järeltulijate priiuse eest on ohverdanud, kuidas nad ennast ennemini tappa ja põletada lasksid kui priiust ära andsid. Mõtelgem nende surmavalu peale, ja mõtelgem siis, kui kallis priius on! Eesti rahva priius kadus; mitme rahva väge, jõudu ja kavalust oli tarvis, et seda orjaööks muuta, millest õndsa keisri Aleksander I arm seda õnnetumat rahvast jälle üles äratas ja päästis. Võtkem oma ajaloo küünlake kätte ja katsugem selle valgusel sellest pikast pimeduse ööst läbi käia! Parem[a meelega] ütleksin: ei! ärge vaadake sinna hädaorgu, sinna kurjuse kodupaika ja sinna ahastuse alustuse asemele! Aga just see vaatamine saab meid orjaunest üles äratama, saab meile orjapõlve ja priiuse vahet näitama ja tundma õpetama, saab rahvuse tundmust, ühendust ja armastust suguvendade vastu äratama ja saab meile vaimu priiust andma. Just eesti rahval on rahvuse tundmust, ühendust ja armastust oma suguvendade vastu hädasti tarvis, sest et nüüd kõigest jõust mitme rahva iseloomu pealetungimise vastu võitlema peab. Kahetsemisega peab tunnistama, et rahvuse tundmus eesti rahva juures mitte küllalt suur ei ole. Mitmed meie rahva liikmed ei tea veel oma rahvast suuremat lugu pidada kui mustlastest ja muulastest. Armastus suguvendade vastu teeb meid kannatlikuks nende vastu, meie anname neile nende väiksemad eksitused andeks, ja nemad ei jookse iga tühja asja pärast meie peale kohtusse kaebama, vaid oleme siis üksteisele, kus võimalik, toeks ja abiks. – Ei õpi meie mitte ajalugu ja iseäranis oma ajalugu tundma, siis jääme vaimu poolest ikka veel teiste alamaks ja orjaks.

Mis aitavad sellele tema rasked rahakapid, suured viljaaidad, täied täkkude tallid ja laiad lehmade laudad, kes ära punastama peab, kui tema käest oma isaisade üle otsust päritakse, ehk kes oma esivanemate ja nende tegude eest kosta ei oska, kui neid vahest laimatakse ja teotatakse. Kes oma isamaad tunneb ja armastab, see ei lase ennast kunagi võõraste maksude läbi võita ja oma rahva püüdumiste ja nõudumiste vastu üles kihutada. Ajalugu äratab rahvuse tundmust, kuidas ju öeldud, ja see on

peaasi, et üks rahvas iseennast ja oma iseloomu selgesti tunneb. Häda sellele rahvale, kes iseennast ei tunne ja kellel rahvuse tundmust ei ole, tema elu on vilets, tema lagunemine ja kadumine on ligidal. – Eesti kirjameestele tuletan siin meelde, et see nende süü on, kui meie rahvas ajaloolikkude raamatute puuduse pärast oma rahvusele tuimaks jääb ja laguneb. Õpetage eesti rahvast iseennast tundma, ja et ka eesti rahval niisamuti kui teistel õigus ja kohus on kõigi rahvaste hulgas kui prii ja haritud rahvas elada, küllap siis kõik eesti rahva püüdmised ja soovid rõõmu ja armastusega täidetud saavad.

Ajalugu, kuldne päike
Valgusta ka Eesti maad!
Valgusta ja aita kõiki
Tundma oma vanemaid!

SAATEKS

Ajale ja ajaloole tähenduse andmisel jagunevad inimesed kahte leeri. Üks eluõpetus on: kes vana asja meelde tuletab, sellel silm peast välja; teine: kes minevikku ei mäleta, see elab tulevikuta. “Eesti mõtteloo” sarjaga püütakse neid kaht leeri lepitada: minevikuga ei tegelda mineviku pärast, vaid otsitakse eeskätt, mida uut on vanas asjas ehk unustusse heidetud minevikus tuleviku tegijaile. Selgub, et seal on alati rohkem, kui me vastu võtta, see tähendab, mõtestada suudame.

Maks Pässi järgi on Andres Dido (1855–1921) meie esimesi rahvusvaheliste, riigipoliitiliste ja riigiõiguslike huvidega publitsiste (“Tulimuld”, 1955). Ta vaim on toitunud Proudhoni ja Bakunini sotsialismi, anarhismi ja föderalismi ideedest, tema vaatluste ja uurimuste aluseks on sotsioloogiline meetod. Ta on esimene läbinisti prantsuse kooliga haritlane – öelgem sotsioloog – eestlaste hulgast. Andres Dido oli autokraatliku Venemaa vaenlane, kuivõrd see maa oli mõttevabaduse vaenlane. Prantsusmaal pagulaspõlve veetes õppis ta aru saama, kuidas vaba mõte ja sotsiaalsed protsessid on vabastanud Prantsusmaa monarhiast ja kehtestanud vabariigi demokraatlikel alustel. Ta õppis seda Eesti jaoks. Ka iseseisev Eesti pidi olema vormilt vabariik nagu kõik.

Suurtest prantsuse kirjanikest olid Andres Dido eeskujudeks Victor Hugo ja Émile Zola nende puhta vabadusaate, poliitilise julguse, aususe ja kogu ühiskonda haarava sotsioloogilise, realistliku vaatlusvõime poolest. Dido tõlkis Zolalt eesti keelde tema meelet kirjaniku tähtsaima romaani “Tõde”, mis aga ei ilmunud ialgi tsensuuriolude tõttu Vene Baltimail. See teos kuulus kolmanda romaania Zola pooleli jäänud tetraloogiasse “Neli evangeeliumi”. Neljas romaan, “Õigus” jäi autoril kirjutamata. Selle nime andis Dido seejärel oma poliitilisele, revolutsioonilisele

ajalehele aastaist 1906–08 – “Õigus”. Dido ajakirjanduslik varjuni oli 1902. a. sügisest alates A. Tulevik. Nime võttis ta kasutusele siis, kui A. Grenzstein pööras lõplikult selja Eestile ja avaldas oma “Lahkumise-sõna” “Olevikus”. Nimeleid toetub pigem ühele Victor Hugo luuletusele, mille järgi tulevik on alati vabam kui olevik, tulevik ei allu ühegi autokraadi suvale. “Tulevik ei ole kellegi päralt,” ütleb Victor Hugo oma ilusas nooruse laulus (“L’avenir n’est à personne”), tema ei ole nimelt kellegi poliitika erakonna oma ja ükski pühalik otsus ei tee teda muutmataks,” ütleb Dido koguni. Tähendab, et Andres Dido A. Tulevik on sisult oodatava, saabuva vabaduse kuulutus! Ka Grenzstein oli nüüd Pariisi-mees nagu Didogi, aga Dido tegi selge vahe: Grenzstein oli mineviku-mees ja ummikus, Dido tulevikumees ja vaba.

“Andres Dido (Tiido) sündis 20. VIII 1855 Viljandimaal, Helme kihelkonnas, Riidaja vallas, Toosi talus Hendrik ja Mai Tiido (sünd. Leinbok) vanema pojana,” alustab Maks Päss eluloo tutvustamist. “Aastal 1859 rentis Andres Dido isa Helme kihelkonnas Hummuli vallas asuva Puide talukoha kuue aasta peale ja asus aastal 1865 Tartumaale Saare Vanamõisa rentnikuks. Andres Dido vanematel tekkis aja jooksul Kudina valda Ilvese talukoht ja kinnisvara Tartusse.

Andres Dido sai oma koolihariduse Tartu klassikalises gümnaasiumis. Tolleaegne gümnaasium oli saksakeelne ja saksa-meelne, puhtakujuline saksa kool. Juba Tartu gümnaasiumis muutus Tiido nimi Didoks. Nii leidub Tartu gümnaasiumi omaaegses õpilaste albumi nimede registris märge: “Dido *vide* Tido”. Andres Dido lahkumisel gümnaasiumist ja tema koolihariduse katkemisel poolel teel ei ole otsest sidet poliitikaga. Mingisuguse perekondliku sündmuse puhul Tiidode hõimkonnas puudus Andres Dido ühe päeva gümnaasiumist. Sel alusel tekkis tüli gümnaasiumi direktori ja Andres Dido isa vahel, mis lõppes Andres Dido lahkumisega gümnaasiumist aastal 1873. Juba kooliõpilasena oli Dido lühinägelik ja kandis prille.

Andres Dido oli sõprusvahekorras Mihkel Veskega, kes tuli aastal 1873 noore keeleteaduse doktorina Leipzigit Eestisse ja

lõi oma telgi Tartusse. Andres Dido sulest ilmus veel enne ta maalt väljasaatmist Schnakenburgi kirjastusel “Koolmeister kui varas ja mõrtsuk” ja Puškini “Kidsi rüütel” eestikeelses tõlkes. Ka oli tal enne maalt saatmist valminud tõlge Gogoli romaani “Surnud hinged”, mis ei näinud aga trükivalgust.”

Dido edasist poliitilist käekäiku valgustab vabariigiaegne ajakirjanik tagantjärele ligilähedaselt nii:

1880-ndatel aastatel oli ärev seisukord Eestis. C. R. Jakobson oli surnud, dr. M. Veske tema asemel Jakobsoni poolehoidjate eestvõtja kohal, kellele A. Grenzstein oma “Olevikuga” vastu seisis. Veske tundmuste mõju all seisev iseloom erutas baltisakslasi õige kangesti, ja et Venemaal selsamal ajal nn. nihilistlaste vägivaldsed ülesastumised reaktsiooni kõvendasid, siis arvasid Balti mõjumehed paraja aja olevat, et Eesti rahvuslist liikumist nihilistlikeks kujutada ja temale sellega surmahoopi valitsuse ees anda. Algasid Tartus ja Narvas mõistatuslised tulekahjud, lasti Kanapää õpetaja v. Holsti peale jne. Kõige selle tagajärjel hakkas Vene sandarmite elav tegevus Eesti tegelaste vastu. Dr. Veske juures pandi läbiotsimine toime, niisama *stud. theol.* Raska juures. Asi läks vaiksemaks, kui Tartu tulesüütajat korda läks kinni võtta. See oli keegi saksa üliõpilane Schwartz. Asi sumbutati sellega ära, et Schwartz haigeiks (püromaaniks) tunnistati.

Sellel äreval ajal võeti muuseas kinni Tartumaalt pärit olev edasiõppija A. Dido, kes Šveitsi pagenukuna kunagise koolivenna Barkiga kirja- ja kirjandusevahetuses oli ning sealse riigivastase lehe “Der Baltische Föderalist” lugeja ja ehk ka levitaja oli. Märgid näitasid, et eesti tegelastel oli alust “Föderalisti”-seltskonna tegevust provokaatorlikuks pidada, ent olgu sellega kuidas oli. Dido seletuskirjast kohtuministrile on näha, et “Balti Föderalist” Balti eesõiguste, iseärasuste ja ühenduse (föderatsiooni) eest on võidelnud. Dido pidas Barki poolt väljendatud mõtteid mõõduandvate baltisakste püüeteks. “Balti Föderatsiooni” toimetajad olid vene anarhisti Bakunini ja prantsuse sotsialisti Proudhoni järgijad. Mõeldi tulevase Vene revolutsiooni ja Venemaa purunemise peale, mille puhul soovitud Balti väikerahvaste

(eestlaste, lätlaste ja leedulaste) ühinemist. Föderatsioon pidanud Saksa või Preisi kaitse all olema.

Didolt äravõetud paberid toodi tolleaegse Tartu sillakohtu arhiivi. Nende paberite seas leidus üks laul (“Sõjalaul”), mis süüdistuseks ka põhjust andis. Laul oli Jannseni “Nüüd üles, Vene alamad” järgi tehtud, aga oma sisu poolest väga huvitav. Tema annab sellest mõjust tunnistust, mis Veskel oma ringkondades oli ja, mis kõige huvitavam, tarvitab esimest korda juba sellel surveajal Eesti Vabariigi nimetust, mis kinnivõetule muidugi raskeks patuks loeti.

Kaks aastat ja 8 kuud istus Dido uurimise all Tartus ja Riias. Siis tehti otsus: Andres Dido kui rahva üleskihutaja 2 aastaks Eesti, Liivi, Kura ja Peterburi kubermangust välja. Dido läks elama Kaasanisse, kus muuseas oli ees juba tema austatud dr. Mihkel Veske. Dido nagu Veskegi oli ande poolest keelemees. Kui palju ta Kaasanis keeli õppida sai, ei tea, aga teame, et Veske soovitusel sai Dido madame Corneti kolme poja juurde kodukooliõpetajaks. Selle perekonna hõlmas lahkus Dido, Eesti kaudu reisis, Genfi, igaveseks ära talle vaenulikult Venemaalt. Aastanumber oli 1888.

Andres Dido kõned ja kaastööd ilmusid veerandsaja aasta jooksul peamiselt J. V. Jannseni ja K. A. Hermannini “Eesti Postimehes”, C. R. Jakobsoni “Sakalas”, J. Reinvaldi “Virmalises”, A. Grenzsteini ja M. Koppeli “Olevikus” ning K. Pätsi “Teatajas”, aga lõpuks muidugi oma “Tões”. Kirjutades püüdis ta tabada iga ajalehe iseloomulikku stiili: “Virmalises” oli ta pajataja, “Olevikus” valgustaja, “Teatajas” uurija, “Õiguses” kihutuskõneleja. Tema headust ilukirjanduse tõlkijana me ei tunne, sest asjad jäid ju ilmumata, ja nagu siunas Maks Päss: “Omaaegse Pariisi Eesti saatkonna pideva “neutraliteedi” tõttu on läinud kaduma kogu Andres Dido kirjavara koos tema kirjavahetusega, raamatute ja käsikirjadega.” Tuntud on küll ta vähesed rahvalaulu- ja muinasjutu-tutvustused prantsuse keelde, ja neid on nende harulduse pärast tänuga hinnatud.

Oli aasta 1891, kui “meie suguvend härra A. Dido, pärast seda, kui ta mitu aastat järjestikku Genfi, Pariisi ja Brüsseli üli-

koolis õppis, nüüd kui “seltslikkude teaduste kandidaat” (*licencié ès sciences sociales*) oma täieliku eksami ära on teinud”, ja et tema “kirjatööd meie lugejatele tähtsad uudised saavad olema, sest et nende teaduste ühine valdkond Venemaal peaaegu tundmata on ja ainult kolmes Euroopa ülikoolis selles teaduse vallas saab töötatud, nimelt Pariisis, Brüsselis ja Genfis”. Sotsioloogia kui teadus hakkab juuri ajama alles Eesti Vabariigi aegses Tartu ülikoolis ja nimelt Ilmar Tõnissoni näol, kes valmistas end kõrgete riigiametite jaoks Inglismaal, kuid Ilmar Tõnissoni varane surm ja meie riigikaotus II maailmasõja tagajärjel tegi sotsioloogiale ja kõikidele “seltslikkudele teadustele” kauaks lõpu. Üürikeseks ajaks, aastatel 1966–1975 sai nn. nõukogude ajal tekkida Tartu Ülikooli Sotsioloogialaboratoorium. Laboratooriumi juht Ülo Vooglaid tunnistab: “Esimest korda tekkis ülikoolis mõtteviis, mis lähtus inimesest, inimeste heaolust ja õigusest avaldada oma arvamust... Neljale üliõpilasele, kes läbisid ülikooliõpingud individuaalprogrammi järgi, kirjutas rektor Feodor Klement oma käega diplomisse “sotsioloog”, sest niisugust eriala NSV Liidus ei olnud ja õppeosakonnas ei julgenud seda keegi kirjutada. Need neli olid Jaak Allik, Jevgeni Golikov, Eha-Mai Graf ja Maarja Paul.”

On imelik, millised nihked toimusid Eesti vaimses olundis pärast 1905. aasta revolutsiooni allajäämist karistussalkadele ja tsaaririigile. Radikaalsete ajalehtede sulgemise järel kadusid rahva silmist paljud senised eeskõnelejad, olgu või K. Päts, A. Dido või Ed. Vilde, “Mahtra sõja” autor “Teataja” joone alt. Paljud isikud olid mässajana vangis, paljud tegelased kodumaalt pakku läinud. Nii algas unustus ja jõudude “ümberrivistumine”. Sotsioloogilise ühiskonnaavaatluse, tõearmastuse või ka naturalismi asemel, mida õpetas Dido ja rahvameelse kirjainikuna teostas lõpuks Vilde, tõsteti eesti kirjanduse ja kunsti astjasse – kah Pariisist toodud – uusima aatena dekadentsi hauptaignen “sotsiaalse revolutsiooni” asemel. Indikaatorina võib kasutada Tuglase töid. Esimesed trooniltõugatud olid ju Vilde ja Peterson, seejärel absoluutse eituse pälvinud pariislane Grenzstein, Didot aga nagu ei oleks kunagi kusagil olnudki.

Sõbralikult on muianud Maks Päss: “Aga Andres Dido sageli iseteadlik kuju ei olnud igale Pariisis peatunud kodumaalasele vastuvõetav ja meelepärane. Nii oli ka Andres Dido ja Friedebert Mihkelson-Tuglase vahekord jäänud Põhjamaade mõtteviisile omaselt “neutraalseks”.”

Kui Kaido Jaanson uuris poliitilise suurseikleja Aleksander Kesküla elulugu, leidis ta mõned jäljed ka Andres Dido side-
meist Vene tollaste revolutsionääridega. Nii kirjutab aastal 1904 M. Litvinov N. Krupskajale: “Pöörduge A. Dido poole ettepanekuga, kas ta ei tõlgiks kihutusbrošüüri eesti keelde...”

Andres Dido mõttesüsteemi kõige keerulisemad kohad on need kaks, kus ta kaitseb usku, aga ründab kiriklust kui tagurlust poliitikas, ning kus ta kaitseb rahvusi kui iseväärtusi, aga arvustab halastamatult rahvuslust kui kitsarinnalist, kurja poliitilist doktriini. Rahvusliku liikumise ajastul võis Dido tunduda loomult liialdajana, II maailmasõja ja selle järelaja kohutavus on näidanud Didot kui loendamatu lihtsameelsetest palju mõistlikumat, palju kaugemale nägijat. See räägib ajaloo tundmise kasust.

Hando Runnel

NIMELOEND

- Abadie'd 287
Abdi, kohtunik (kaadi) 266–267
Adamson, Amandus 43
Albert, Sebau administraator 288
Aleksander I, Vene keiser 26
Aleksander Suur (Makedoonia Aleksander) 22
Allemane, Jean 94
Allik, Jaak 491
André, Louis Joseph 138, 195, 214
d'Arenberg, Auguste-Louis-Albéric 190
Areski, röövel 287–288
Aristides 23
Aristoteles 239
Arndt, Ernst Moritz 359
- Babeuf, Gracchus 449
Bach, Johann Sebastian 102
Bakunin, Mihhail 487, 489
Balzac, Honoré de 181
Banville, Théodore Faullain de 178
Baragnon, Prantsuse parlamendisaadik 482
Barclay, Inglise kaubanduskoja esimees 317
Bark, Ernst Moritz 489
- Baron, Gabriel 282
Barret, Uled-Solthani administraator 287
Barrias, Louis-Ernest 184
Bartet, Julia 183
Barthou, Louis 301–302
Basiy, Prantsuse parlamendisaadik 244
Baudin, Jean-Baptiste Alphonse 176, 278
Baudin, Pierre 189
Baudoin, kirjastaja 175
Beethoven, Ludwig van 102, 187
Bennett, D. M. 343
Béquart, soldat 145, 147
Bérenger, René 286, 481
Berlioz, Hector 183
Berry, Georges 334, 361
Berthelot, Marcelin Pierre Eugène 342, 347–348
Bezenval, M. de 143
Beznossov, sandarmiülema abi 408
Bezobrazov, Aleksandr 401
Billiet, J. J. 447
Billot, Jean-Baptiste 195
Binder, Prantsuse parlamendisaadik 274
Bischoffsheim, Louis 190

- Bismarck, Otto v. 44, 474
 Björnson, Björnstjerne 342
 Blanc, Louis 278
 Bonaparte vt. Napoleon I
 Bonnat, Léon Joseph Florentin 62
 Boudet, M. 222
 Boulanger, Georges 87, 89, 94,
 200–201, 203–204, 241, 306,
 360
 Bourgeois, Léon 207
 Bourmont, Louis Auguste Victor
 de Ghaisnes de 261
 Bradlaugh, Charles 343
 Briand, Aristide 352
 Briat, tööbörsi sekretär 233
 Brisson, Henri 157, 207
 Brousse, Pierre 94, 476
 Bruneau, Alfred 231–232
 Bruno, Giordano 347
 Bu Hamara, prohvet ja imetegija
 267
 Buffet, André 138, 196
 Buisson, Ferdinand Édouard 281,
 347
 Büchner, Ludwig 343
 Bülow, Bernhard Heinrich Karl
 Martin v. 387–389

 Cabanés, Augustin 110–113
 Caillaux, Joseph 157
 Caligula 23
 Calvin, Johann 85, 193, 238,
 298, 350, 353
 Caprivi, Leo v. 61
 Carnot, Lazare Hippolyte 278
 Carnot, Marie François Sadi
 30–31, 182, 229

 Carpentier, Gustave 106
 Carré, Albert 106–107
 Carrel, Jean-Baptiste Nicolas
 Armand 277
 Casimir-Périer, Jean Paul Pierre 81
 Cassagnac, Paul de 77, 90, 199,
 322–323, 374
 Castellane, Boniface de 207
 Cato 23
 Cattani, pangaomanik 269–273
 Cavaignac, Jacques Marie Eugène
 Godefroy 374, 483
 Chambord, Henri Charles
 Ferdinand Marie Dieudonné
 d'Artois de 478
 Chanoine, Charles Sulpice Jules
 195, 338, 365
 Charcot, Jean-Martin 110, 477
 Chariéty, Sébastien 447
 Charles V, Prantsuse kuningas 140
 Charles IX, Prantsuse kuningas
 481
 Charles X, Prantsuse kuningas
 174–175, 305
 Charlot, M. 280
 Charnisiat, Fr. 264
 Charpentier, Gustave 187, 233
 Chateaubriand, François René de
 277
 Chaumié, Joseph 233–234, 280
 Chenu, advokaat 271–272
 Chies, Ramón 343
 Christiani, parun 204
 Cicero 69
 Clemenceau, Georges 74, 88–90,
 93, 475–476
 Cochon, Denys 304

- Colin, Maurice 210
 Combes, Edgar 482
 Combes, Émile 274, 289, 293,
 331–332, 337, 339, 346, 349,
 351, 364–365
 Comte, Auguste 159
 Coppée, François 215, 366
 madame Cornet 490
 Cottu, Henri 71
 Cousin, Victor 276–277
 Coutant, Jules 327
 Coutant, Paul 268
 Crawfordid 269
 Crooks, William 110
 Cublizes, kaupmees 447
- prl. Danel 116–117
 pr. Daniand 116–117
 Danton, Georges Jacques 23
 Darwin, Charles Robert 343
 Daudet, Alphonse 477
 Daudet, Léon 477
 Daurignac, Maria 271–272
 Dausset, Louis 185
 Debat-Ponsan, Édouard 231
 Delcassé, Théophile 313, 386,
 388, 391
 Demosthenes 69
 Déroulède, Paul 107, 138–139,
 189, 203–204, 215, 306, 337,
 363, 390
 Désaugiers, Marc-Antoine 175
 Deschanel, Émile 278
 Deschanel, Paul 157
 Detaille, Jean-Baptiste Édouard 62
 Detours, ehitusmeister 448
 Diderot, Denis 142, 173, 239
- Dido, Andres 7–10, 12, 67,
 487–492
 Diogenes 381
 Dreyfus, Alfred 136, 189, 195,
 204, 228, 231–233, 241, 268,
 282, 306, 333–336, 338–341,
 361, 368
 Dreyfus, Mathieu 233
 Drouet, Juliette 175, 177, 179
 Drumont, Édouard 209–210
 Du Lac, Stanislas 157, 215
 Dupuy, Charles 79, 204–205,
 335, 478
 Duret, Théodore 232
- Eckert, Karl 103
 Edison, Thomas Alva 46
 Edward VII, Inglise kuningas 310,
 313, 317–318
 Eiffel, Alexandre Gustave 33, 35,
 54–55, 136
 Esterházy, Ferdinand Walsin 136,
 228, 335, 340, 361
 d'Estournelles de Constant, Paul
 Henri 317
- Faberot, Pascal 89
 Fabritius 23
 Fasquelle, Eugène 233
 Faure, Félix 158, 204, 229, 332,
 337, 364
 Ferdinand, Bulgaaria prints 481
 Flammarion, Camille 110
 Floquet, Charles Thomas 74,
 88–89
 Foucher, Adèle vt. Adèle Hugo
 Fournière, Joseph Eugène 359

- France, Anatole 9, 186, 234
 Frey, Prantsuse kindral 217
 Friedrich III, Saksa keiser 61, 474
 Friedrich, keisrinna (Victoria Adelaide Mary Louise) 62–64
 Furnémont, Léon 346
- Galilei, Galileo 347
 Gallifet, Gaston Alexandre Auguste de 195, 338
 Gallon, sepameister 448
 Gambetta, Léon 279
 Garibaldi, Giuseppe 346
 Ghika, Rumeenia minister 280
 neu Girard 186
 Gobert, Eiffeli torni tegijaid 55
 Goblet, René 90
 Godard, Madeleine 103
 Godin, salapolitse peamees 258
 Goethe, Johann Wolfgang 41, 180, 276
 Gogol, Nikolai 181, 489
 Golikov, Jevgeni 491
 Golitsõn, vürst 376
 Gorki, Maksim 409
 Graf, Eha-Mai 491
 Grenzstein, Ado 9, 117, 121, 237, 483, 488–491
 isa Grezier 297
 Grévy, François Paul Jules 136
 Guésde, Jules 94, 157, 476
 Guizot, François Pierre Guillaume 277
- Habert, Marcel 189
 Hachette, Louis Christophe François 222–223
- Haeckel, Ernst Heinrich Philipp August 346, 349
 Halévy, Ludovic 232
 Hanotaux, Gabriel Albert Auguste 182
 d'Haussonville, krahv 77
 Haydn, Franz Joseph 102
 Heafort, William 345
 Henry VIII, Inglise kuningas 238
 Henry, Joseph-Hubert 335
 Herder, Johann Gottfried 276–277
 Hermann, Karl August 7, 490
 Hermant, Abel 232, 234
 Herodotos 18
 Herostratos 23
 Hertz, Cornélius 209
 Hervé, Gustave 454
 Heu, Jakob 266
 Hindrey, Karl August 12
 Hiram, ehitajameister 478
 Hobbes, Thomas 255
 v. Holst, õpetaja 489
 Homeros 22
 Hubay, Jenö 103
 Hubbard, Gustave 344
 Hugo, Abel 173
 Hugo, Adèle (Adèle Foucher) (1803–1868) 173–174, 178
 Hugo, Adèle (1830–1915) 174, 178–179
 Hugo, Charles 174, 179
 Hugo, François 174, 179
 Hugo, Georges 174, 179
 Hugo, J. Sigisbert 172
 Hugo, Jeanne 174, 179, 477
 Hugo, Léopoldine vt. Léopoldine Vacquerie

- Hugo, Victor 172–187, 275–276, 278–279, 381, 475, 487
 Hullin, mässaja 147
 Humbert, Frédéric 271, 273
 Humbert, Thérèse 269, 271, 273–274, 482
 Humbertid 104, 257–258, 268–274, 282, 333, 482
- Jaanson, Kaido 492
 Jakobson, Carl Robert 8, 15, 58, 376–377, 489–490
 Jakob Mohamed Ben el Hadž Ahmed 258–260, 267, 283–284, 289
 Jaluzot, vabrikant 165, 168
 Jannsen, Johann Voldemar 376, 490
 Jaurès, Jean 157, 233, 235, 257, 317, 331, 385–386, 391, 447, 469–470
 Jay, maaostja 448
 Jenoudet, Marc 259, 266
 Jérôme Bonaparte 478
 Jourdan, advokaat 89
 Judet, Ernest 215, 369
 Julius Caesar 22
 Junoy, Hispaania parlamendi-saadik 345
- Katariina di Medici, Prantsuse kuninganna 406, 477
 Kesküla, Aleksander 492
 Kheira ben Taieb ben Hemša 266
 Klement, Feodor 491
 Koechlin, Maurice 55
 Kondratenko, Roman 400
- Koort, Jaan 12
 Koppel, Marie 490
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold 484
 Krupskaja, Nadežda 492
 Kuider, kohtunik (kaadi) 267
 Körner, Carl Theodor (1791–1813) 359
- Laborde, Albert 233
 Labusquiére, Pariisi linnanõunik 371
 Lacoanet, Maria 295
 Ladmiral, advokaat 261–262, 289
 La Rochefoucault-Liancourt, François-Alexandre-Frédéric 148
 Lasies, Joseph 138, 374
 Latude, Jean Henri 39
 Launay, Bernard René de 143–147
 Le Chapelier, Isaac René Guy 456
 Ledrain, seltsi president 280
 Légitimus, Hégésippe Jean 157
 Lemaître, Jules 215, 218, 363, 366
 Lenepveu, Charles 187
 Leonidas 23
 Léopold II, Belgia kuningas 252, 310
 Leopold Ferdinand, ertshertsog 257
 Leppik, Johan 468
 Leroy-Beaulieu, Henri Jean Baptiste Anatole 429
 Lessepsid (Ferdinand ja Charles de) 71

- Leygues, Georges 182
 Liancourt vt. La Rochefoucauld-
 Liancourt
 Liebknecht, Wilhelm 343
 Lièvre, viljakaupmees 448
 Litvinov, Maksim 492
 Locroy, Édouard 33, 179, 475
 Loening, professor 25
 Loiseau, George 233
 Loiseul, professor 353
 Lomborg, maadleja 47
 Lombroso, Cesare 110, 342
 Lorand, Georges 344
 Lorenzelli, paavsti nuntsius 99
 Losmes (Antoine-Jérôme de
 Losmes de Salbray) 146
 Loubet, Émile 99, 182–183,
 204–205, 310–311, 315, 364,
 481
 Louis XI, Prantsuse kuningas 406
 Louis XIV, Prantsuse kuningas 60,
 100–101, 447
 Louis XV, Prantsuse kuningas 39,
 100, 148
 Louis XVI, Prantsuse kuningas 40,
 140, 148–149, 431
 Louis XVIII, Prantsuse kuningas
 173–174, 305, 439
 Louis Bonaparte, Prantsuse prints
 (sünd. 1864) 192, 278, 478
 Louis Napoleon vt. Napoleon III
 Louis-Philippe, Prantsuse kuningas
 176, 305
 Lur-Salyces, krahv 138
 Luther, Martin 85, 238, 298, 350,
 353
 Lutherus vt. Martin Luther
 Mac-Mahon, Edme Patrice Maurice
 de 86, 199, 241
 Malthus, Thomas Robert 154
 Manjani, radikaal 88
 Marchand, Jean-Baptiste 217
 Marie Antoinette 149, 431
 Marie Thérèse (Maria Theresa),
 Prantsuse kuninganna 101
 Marinoni, Hippolyte 89
 Maruéjols, Pierre Adolph 280
 Marx, Karl 459
 Mathé, Henri (Jean?) 88
 Maudsley, vabamõtteleja 342
 Maupassant, Guy de 158
 pr. Meissonier 63
 Meissonier, Jean-Louis Ernest 61
 Melay, Gabrielle-Alexandrine
 220–221, 233
 Méline, Jules 157, 191, 202, 301,
 306–307
 Mensignac, Camille de 112, 477
 Mercier, Auguste 195, 335–336
 Merkel, Garlieb Helwig 420
 Mesureur, Gustave 207
 Meurice, Paul 179, 184–185
 Meyer, Arthur 196
 Michelet, Jules 39, 276, 279, 291
 Michels, Robert 454
 Miljukov, Pavel 409
 Millerand, Alexandre 88, 90, 93,
 157, 248, 338
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti
 de 140, 477
 Mirbeau, Octave 231, 233
 Moleschott, Jacques 343
 Monteils, Marguerite'i meeri abi
 259

- Montesquieu, Charles de Secondat de La Brède et de 142, 154, 239
- Moor, Karl 475
- Mozart, Wolfgang Amadeus 102–103
- Mounet-Sully, Jean 183
- Muludou-Aissa, alžeerlane 267
- Mun, Adrien Albert Marie de 80, 90, 157, 196
- Napoleon I (Napoléon Bonaparte), Prantsuse keiser 22, 85, 100, 135, 149–150, 172, 174, 176, 192, 197, 201, 224, 227, 239, 276, 278, 305, 351, 359–360, 439, 478
- Napoleon III (Charles Louis Napoléon Bonaparte), Prantsuse keiser 77, 150, 156, 176–178, 188, 197–199, 223, 240–241, 249, 305, 381, 387
- Napoleon Bonaparte vt. Napoleon I
- Napoléon Victor Jérôme Frédéric Bonaparte, Prantsuse prints 77, 192, 478
- Nass, Leonard 110, 112
- Necker, Jacques 141, 149
- Nero 23
- Nolhac, maaostja 448
- Nordenskjöld, rännumees 178
- Noté, bassilaulja 187
- Nouguier, Émile 55
- Novikov, vabamõtleja 342
- Olivier, kapten 232
- Orlando, Vittorio Emanuele 343
- Paepe, Caesar de 343
- Passy, Frédéric 317
- Paul, Maarja 491
- Peeter I (Suur), Vene keiser 238, 431
- Pellegrini, Sidi-Moussa meer 286
- Pelletan, Camille 157
- Percin, kindral 233
- Peterson-Särgava, Ernst 491
- Philippe VII, tegelikult Louis-Philippe Albert d'Orléans 77
- Piou, Jacques 80, 90, 134, 196
- Pius VII, paavst 85
- Plehwe, Vjatšeslav 376, 409
- Pompadour (õieti Jeanne Antoinette Poisson, markiis de) 39
- Pressensé, Francis de Hault de 76, 235, 257
- Proudhon, Pierre Joseph 487, 489
- Pung, Mihkel 378
- Pusta, Kaarel Robert 468
- Pusta, Ulrike 468
- Puškin, Aleksander 489
- Päss, Maks-Emil 487–488, 490, 492
- Päts, Konstantin 490–491
- Quesnay, François 449
- Quinet, Edgar 275–281, 291
- Rabier, Fernard 293
- Raska, üliõpilane 489
- Récamier, Jeanne Françoise Julie Adélaïde 277

- Reinach, Joseph 333
 Reinald, Jüri 490
 Renan, Joseph Ernest 185
 isa Rey 297
 Ribot, Alexandre-Félix-Joseph
 157, 170, 202
 Robert, Henri 271–272
 Robespierre, Maximilien 23
 Rochas, Albert de 110–111
 Rochefort, Henri 69, 94, 119,
 201, 215, 374
 Rodin, Auguste 184
 Roger, kindral 204, 361
 v. Rosen, Saksa keisri usaldusmees
 390
 Rousseau, Jean Jacques 142, 168,
 173, 182, 239
 Rousseau, Rudolf 271
 Roustan, ässitamise-agent 332
 Rouvier, Maurice 280, 388, 391
 Royer, Clémence Auguste 343
 Rubino, Gennaro 252
 Ruggieri, Cosme 112, 477
 Runnel, Hando 492
 Rückert, Friedrich 359

 Sainte-Beuve, Charles Augustin de
 175–176, 277
 Salles, Adolphe 55
 Salmerón y Alonso, Nicolás 342
 Samboeuf, advokaat 267
 Sansboeuf, kindral 387
 Sapor, Eloi 286
 Say, G. 165
 Schiller, Friedrich 180
 Schoelcher, Victor 176
 Schubert, Franz 102–103

 Schwarzkoppen, kolonel 335
 Schwartz, üliõpilane 489
 Second-Weber, näitlejanna 183
 Selves, Justin Germain Casimir de
 185
 Sergi, Giuseppe 346
 Séverine (Caroline Rémy) 475–476
 Smith, Adam 449
 Sokrates 23
 Solon 23
 Sombreuil, Charles François Viot
 de 141
 Spencer, Herbert 159, 343
 Spuller, Eugène 202
 Stolõpin, Pjotr 432
 Struve, Peter (Pjotr) 409
 Stössel (Stoessel), Anatoli 400
 Sue, Joseph Marie Eugène 278
 Syveton, Gabriel 215, 268, 363

 Šipov 410
 Šipov, Dimitri 409–410

 pr. Zola vt. Gabrielle-Alexandrine
 Melay
 Zola, Émile 136, 181, 198,
 220–233, 236, 243, 300,
 335–336, 361, 487
 Zola, François 222

 Tamm, Aino 102–103
 Tavernier, Bastille' vang 148
 Textor de Ravisy, parun 263
 Thiers, Louis Adolphe 199, 241
 Thomas, Albert 9
 Tiido, Hendrik 488
 Tiido, Mai 488

- Tirard, Pierre 31
 Tirman, Louis 264, 284, 286
 Titus 23
 Tobien, Alexander v. 441–442,
 444
 Trebuchet, Sophie 172
 Trepov, Dmitri 399, 408
 Tsihhotski, politseimeister 408
 Tšaikovski, Pjotr 102
 Tuglas, Friedebert 491–492
 Turinaz, Charles François 296
 Tõnisson, Ilmar 491
- d'Uzès, Marie-Clementine de
 Rochechouart-Mortemart 201
- Vacquerie, August 179
 Vacquerie, Léopoldine 174
 Vaillant, Édouard 94, 476
 Waldeck-Rousseau, René 157,
 191, 205, 228, 270, 304, 307,
 336, 338, 364
- Vallé, Ernest 270, 273–274
 de Valles, kohtunik 165
 Vauban, Sébastien Le Prestre de
 447
 Weizenberg, August Ludwig 43
 Veske, Mihkel 58–59, 488
 Victor Napoleon vt. Napoléon
 Victor Jérôme Frédéric
 Bonaparte 77
 Vilde, Eduard 491
 Wilhelm I, Saksa keiser 63
 Wilson, Daniel 73, 136
 Winkelried, Arnold v. 23
 Witte, Sergei v. 384, 393,
 399–406, 408–412, 414, 484
 Vittinghof, parun 438
 Vogt, Karl (Carl Christoph) 343
 Voltaire 38, 142, 173, 182, 225,
 228, 239
 Vooglaid, Ülo 491
 de Wythé (Whyte, Witt), Bastille'
 vang 148